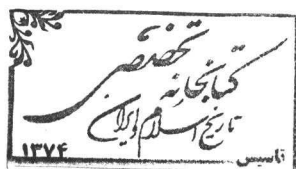

زروان در حماسه ملی ایران

حمیدرضا اردستانی رستمی

زروان در حماسه ملی ایران

نویسنده : حمیدرضا اردستانی رستمی

طراح جلد : سارا پزشک

تنظیم صفحات: علی اصغر خرم‌شاهی

چاپ و صحافی: کتاب شمس

چاپ اول: ۱۳۹۴

تیراژ: ۱۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۵۷۸-۸-۱

حق چاپ و نشر محفوظ است.

تلفن: ۲۲۵۴۰۳۱۷

به پیش‌گاه استاد گرامی‌ام، دکتر مهدی ماحوزی

تأملی دیگر - زروان

... ای لحظه! ای جاری
که نبود و نیست
و نخواهد بود هم هرگز
هیچ جایی از تو خالی، با تو بیگانه
در تصوّر نیز حتّی، هیچ!
این تواند بود چیزی را و جایی را
از هوا، از نور، خالی کردن و تاریک
لیک نتوان از تو خالی کرد
هیچ چیز و هیچ جا را، بی گمان، زروان!
... ای همه، ای هیچ!
ای بهشت و دوزخ با هرچه هر جا توأمان، زروان!
ای شگفت‌انگیز ناباور!
بیم و بُهت‌آور
ای چه می‌دانم چه گویم، ای همان، زروان!

فهرست مطالب

یادداشت ناشر	م
پیش‌گفتار	س
بخش نخست	۱
زروان و زروان‌گرایی در فرهنگ ایران	۳
۱. یگانه‌پرستی و دوئین‌گرایی	۵
۱-۱- دومینوی هم‌زاد	۵
۲-۱- اهورامزدا، بانی نیک و بد	۶
۳-۱- اهورامزدا، جانشین سپندمینو	۶
۴-۱- کیومرثیه	۷
۵-۱- زروانیته	۸
۲. زروان و کیش زروانی در ادوار باستانی ایران	۱۳
۱-۲- دوره هخامنشی (۵۵۰ پ.م - ۳۵۰ پ.م)	۱۳
۲-۲- دوره اشکانی (۲۵۶ پ.م - ۲۲۴ م)	۱۷
۳-۲- دوره ساسانی (۲۲۶ - ۶۵۸ م)	۱۹
۳. زروان‌نر- ماده، زاینده هرمزد و اهریمن	۲۷
۱-۳- اسطوره زروان	۲۷
۲-۳- جنسیت زروان	۲۹
۳-۳- پیکر زروان و نمادشناسی آن	۳۰
۴-۳- دوئین بایسته گیتی	۳۹

ی زروان در حماسه ملی ایران

۴. اندیشه زروانی و کیش مانی ۴۵
- ۴-۱- زروان، خدای برتر و منشأ همه چیز ۴۶
- ۴-۲- هرمزد شکست یافته، اهریمن پیش دانش ۴۷
- ۴-۳- باورهای گنوسی ۵۰
۵. زروان و زروان‌گرایی در اوستا ۵۵
- ۵-۱- خاست‌گاه زروانی ستیز آذر و اژی ۵۶
- ۵-۲- خاست‌گاه زروانی جدایی پیام‌بری و شهریاری در داستان جمشید و نذیرداد ۵۸
۶. زروان و زروان‌گرایی در متن‌های پهلوی ۶۱
- ۶-۱- jud-bēš، هرمزد زروان ۶۱
- ۶-۲- جان جهانیان، زروان و نوروز ۶۲
۷. زروان و زروان‌گرایی در عرفان ۶۵
- ۷-۱- وقت، بنیان خیر و شر ۶۷
- ۷-۲- تقدیرکنندگی شمشیر زمان ۷۱
۸. زروان‌گرایی ایرانی امروز ۷۷
- بخش دوم** ۸۱
- زروان و نموده‌های زروانی در ذهن و اثر فردوسی ۸۳
۱. یگانگان پدیدآورنده دوگانگی ۸۵
- ۱-۱- تهمورت: ارنواز و شهرناز ۸۶
- ۲-۱- آبتین: فریدون، کتابون و برمایه ۸۷
- ۳-۱- فریدون: ایرج، سلم و تور ۸۸
- ۴-۱- زال: رستم و شغاد ۹۰
- ۵-۱- پشنگ: اغریوت، افراسیاب و گرسیوز ۹۳
- ۶-۱- لهراسب: زریر و گشتاسب ۹۵
۲. بن یک‌سان خیر و شر و نفی مبدأ سببیت ۹۷

فهرست مطالب ک

۱۰۵	۳. بایستگان هست‌کننده، تقدیرگر و مرگ‌آفرین
۱۰۶	۳-۱- زمان، داور داوران
۱۰۹	۳-۱-۱- واژه زمان (زندگی و مرگ)
۱۱۰	۳-۱-۲- تصویر زمان (تیزچنگ ازدها)
۱۱۲	۳-۲- سپهر نافر سودنی، دردبخشنده درمان‌گر
۱۱۶	۳-۳- وای، تیغ بخت
۱۲۲	۳-۴- جبرگرایی
۱۲۵	۴. دیرمانی شرّ
۱۲۶	۴-۱- کدخدایی هفت اباختر بر دوازده اختر
۱۲۷	۴-۲- چیرگی ریمن‌آهرمن پیش‌دانش بر گیومرت پس‌دانش
۱۲۹	۴-۳- دیرندگی حکومت شیرانه ضحاک تازی
۱۳۱	۴-۴- افراسیاب، شیر شتابنده
۱۳۴	۴-۵- تداوم حکومت شیران، پادافره مصلحان
۱۳۶	۴-۶- شرآفرینی کی‌خسرو
۱۳۹	۵. آز، سلاح اهریمن
۱۴۵	۵-۱- آز، لازمه و ویران‌گر هستی
۱۴۶	۵-۲- ضحاک، نماد آز
۱۴۸	۵-۲-۱- ضحاک، لازمه هستی و ویران‌گر آن
۱۵۱	۵-۲-۲- ضحاک و جنسیت دوگانه‌اش
۱۵۷	۶. پیوند زن و ظلمت
۱۵۹	۶-۱- هم‌سانی زن و مرد در روایت آفرینش زردشتی
۱۵۹	۶-۲- زن و عصر سنگ
۱۶۰	۶-۳- زن و ایزدبانوان
۱۶۱	۶-۴- زن، زمین و گیتی

ل زروان در حماسه ملی ایران

- ۶-۵- زن سروری..... ۱۶۲
- ۶-۶- تفاوت اصولی نظام زن سروری و پدرسالاری..... ۱۶۳
- ۶-۷- بازتاب زن سروری در شاهنامه..... ۱۶۳
- ۶-۸- مردسالاری و عصر آهن در تاریخ..... ۱۶۷
- ۶-۹- مردسالاری و عصر آهن در شاهنامه..... ۱۶۸
- ۶-۱۰- زروان، عصر آهن و مردسالاری در تاریخ..... ۱۷۱
- ۶-۱۱- چیرگی نمادین مرد بر زن در تصویر زروان..... ۱۷۲
- ۶-۱۲- زن در متن های پهلوی زروان گرا..... ۱۷۳
- ۶-۱۳- مردسالاری زروانی در شاهنامه..... ۱۷۴
- ۶-۱۳-۱- زن، ابزار سیاسی..... ۱۷۶
- ۶-۱۳-۲- زن، وسیله ای برای مردآفرینی..... ۱۸۷
۷. گیتی، مادری شریر..... ۱۹۵
- ۷-۱- انسان، مقهور و مغلوب اهریمن..... ۱۹۶
- ۷-۲- اضلاع دیوی جهان..... ۱۹۷
- ۷-۳- مادینه جهان..... ۱۹۹
- ۷-۴- سپهر، گیتی و بدینی..... ۲۰۰
۸. مرد هرمزد - اهریمنی..... ۲۰۳
۹. هرمزد حاکم مینو، اهریمن شاه گیتی..... ۲۰۷
- پی نوشت های بخش نخست..... ۲۱۱
- پی نوشت های بخش دوم..... ۲۴۱
- کتاب نامه..... ۲۸۷
- نمایه ها..... ۳۱۹

یادداشت ناشر

شناخت باورها و آیین‌های باستانی و بازنگری در پیدایش و فراز و فرود آن‌ها، میان خوانندگان امروزی و نسل جوان با استقبال بیش‌تری نسبت به گذشته روبه‌رو شده است. علاقه و کنجکاوی فزاینده در این زمینه موجب شده با تولید انبوهی از نوشته‌ها در این حوزه روبه‌رو شویم که بعضاً ممکن است بر مبنای اسناد علمی نوشته نشده باشد. همین امر، نشر و پژوهش شیرازه را بر آن داشته تا به نشر کتاب‌هایی بر اساس منابع معتبر و علمی در این زمینه اقدام کند و در اختیار مخاطبان قرار دهد. از سوی دیگر، بدیهی‌ست برای شناخت فرهنگ هر ملت، نیازمند آنیم که به بینش و باورهای کهن آن قوم که با اسطوره پیوند دارد، بازگردیم و باید بدانیم که مردمان هیچ کشوری، بدون شناخت گذشته خویش، توانایی تحلیل موانع رشد امروزیین خویش را ندارند و نمی‌توانند بی‌آن‌که به جست‌وجو در گذشته خود پردازند، اکنون خویش را دریابند و ضعف‌ها را به توانایی مبدل کنند. یکی از منابعی که ما را در خودشناسی مان یاری می‌کند، شاهنامه فردوسی، یگانه حماسه ملی ایرانیان است که بازتاب‌دهنده بینش و تفکرات گوناگون؛ اعم از زردشتی، زروانی، میتراپی، مانوی و... است و هم‌چنین فرهنگ قومیت‌های ایرانی را در قالب حماسه و در ادوار مختلف اسطوره‌ای بیان

می‌کند؛ حماسه‌ای که ریشه در اسطوره دارد. وجود گونه‌گون باورها و اندیشه‌های ایرانی در شاهنامه که بخشی آشکارا در آن منعکس شده و بهری دیگر در لابه‌لای انبوه ابیات پنهان گشته، این اثر را به گنجینه‌ای گران‌بها بدل کرده است؛ بنا براین اصل و از آن‌جا که شناساندن آیین‌های کهن ایرانی، زمینه پیدایش و تأثیر و نفوذ آن‌ها بر ایرانیان و به طور کلی جست‌وجو در گذشته فرهنگی و ریشه‌های ایرانی، از دغدغه‌های نشر و پژوهش شیرازه بوده است، به نشر آثاری چون اثر پیش رو که به شناخت بیش‌تر و به‌تر فرهنگ ایران‌زمین یاری می‌رساند، در مجموعه پژوهش‌های باستان‌شناسی اقدام کرده و امیدوار است که در انتشار هرآن‌چه به خودشناسی ایرانیان بینجامد، گام‌های سازنده‌ای بردارد.

زیبا جلالی‌نائینی

پیش‌گفتار

مجموعهٔ پیش‌رو که زروان در حماسهٔ ملی ایران نامیده شده، از دو بخش جداگانه؛ اما در پیوند با هم شکل گرفته است. در بخش نخست، در قالب هشت گفتار به ایزد زروان و زروان‌گرایی در تاریخ و فرهنگ ایران، از ادوار باستانی تا عهد اسلامی پرداخته شده است. در بخش دوم نیز در نه گفتار، نمودهای زروانی در ذهن فردوسی و شاهنامه‌اش که یادگاری‌ست از روزگار نخست، آشکار شده است.

بیان این نکته در پیش از هر سخنی بایسته است که نگارنده به پیروی از شناسندگان و پژوهندگان تاریخ ادیان ایرانی، اندیشهٔ زروانی را مذهب یا اندیشه‌ای منشعب از دین زردشتی می‌داند؛ اگرچه تفاوت‌هایی میان این دو باور دیده می‌شود و همین مرز جدایی میان آن‌هاست؛ به این معنی که اگرچه در هر دو، عمر جهان دوازده‌هزار سال دانسته شده، در اندیشهٔ زروانی برای نه‌هزار سال به طور مطلق، پیروزی با اهریمن است و شرّ دیرندگی دارد؛ اما در باور زردشتی، پیروزی و شکست برای هر مزد و اهریمن به تناوب شکل می‌گیرد. در دین زردشتی، انسان دارای اختیار است؛ در حالی که در باور زروانی، زروان تقدیر مردمان و موجودات را تعیین می‌کند. در اندیشهٔ زروانی، نسبت به جنس زن بدبینی وجود دارد و زن یاری‌گر اهریمن پنداشته شده است که البته در متن‌های

زردشتی نیز چندان نگاه مثبتی به زن وجود ندارد؛ اما کمی معتدل‌تر است. هم‌چنین در باورهای زروانی، گیتی ساخته دست اهریمن است؛ در حالی که در دین زردشت، جهان را هرمزد آفریده و اهریمن است که بدان تاخته و آن را آلوده کرده است. هم‌راهی دین و دولت نیز از باورهای زردشتی‌ست که به نظر می‌رسد این باور در اندیشه زروانی پذیرفتنی نبوده است. نیز در دین زردشت، اهریمن ذاتاً بد است؛ ولی به باور زروانیان، اهریمن پلیدی را برگزیده است. آنچه درباره اندیشه‌های زروانی گفته شد، با مطالعه در متن‌هایی چون مینوی خرد، بندهش و وزیدگی‌های زادسپرم، به خوبی آشکار می‌شود و نگارنده در هنگام سخن گفتن از باورهای زروانی، به این متن‌ها مراجعه کرده و در توضیح اندیشه‌های زردشتی سره، به متن‌های بنیادگرا چون دین‌کرد، شکند گمانیک وزار، روایت پهلوی و ... استناد می‌کند. البته، اگرچه زروان در متن مینوی خرد، بندهش و وزیدگی‌های زادسپرم عامل آفرینش گیتی‌ست و اندیشه‌های زروانی در آن‌ها گستردگی دارد؛ هرمزد، هم‌چنان خدای برتر است و اندیشه‌های زردشتی را نیز در آن‌ها می‌بینیم که این می‌تواند دلیلی بر انشعاب اندیشه زروانی از دین زردشتی باشد.

نگارنده مفتخر است که دومین اثر خود درباره فردوسی و شاهنامه را نیز در شرکت نشر و پژوهش شیرازه منتشر می‌کند؛ از همین روی، بر خود بایسته می‌داند که بانوان فرهیخته، دکتر زیبا جلالی‌نائینی، مریم دانش‌مندمنش و هم‌کاران دیگر ایشان را سپاس‌گزار باشد. نیز پاس می‌دارد بانو آزاده سلیمان‌روش را که در ویرایش متن، یاری‌گر نگارنده بودند. کام‌یابی و بدرودی همه گرامیان را آرزومند است.

حمیدرضا اردستانی‌رستمی